

AZ I. VILÁGHÁBORÚ GAZDASÁGI HATÁSAI, A MISKOLCI IZRAELITA NAGYPOLGÁRSÁG AZ 1920-AS ÉVEKBEN

CSÍKI TAMÁS

Az I. világháború gazdasági hatásai: a hadikonjunktúra, a termelés növekedése, majd ennek látványos összeomlása a vidéki városok, így Miskolc gazdaságát s a gazdaságban részt vevők lehetőségeit közvetlenül, illetve közvetett módon is befolyásolta (a pénz- és tőkekapcsolatok, a termelési és értékesítési kapcsolatok jelentős bővülése és szorossá válása következtében).*

A háború első éveiben jelentkező konjunktúrát elsősorban a tőkeerős kereskedelmi és ipari cégek, illetve a szilárd középállalatok tudták kihasználni. Mindenekelőtt a terménykereskedéssel s általában a szállítással foglalkozók (az előbbieik többsége a Haditermény Rt. bizományosai közé került – a zsidóság egyébként Európa-szerte hosszú idő óta fontos szerepet vállalt a hadseregek ellátásában), illetve azok a könnyűipari vállalatok (s a nekik bedolgozó kisiparosok: szabók, cipészek stb.), amelyek ugyancsak a katonaság felszerelésének biztosítása révén juthattak gyorsan bővülő piacokhoz. (A Kereskedelmi és Iparkamara nem eredménytelenül fáradozott azért, hogy a miskolci iparosok újabb és újabb állami megrendelésekben részesüljenek.¹) S éppen ezekben a gazdasági ágazatokban és tevékenységi formákban volt a miskolci izraeliták szerepe, immár hagyományosan, a legjelentősebb; s ha ehhez hozzátesszük, hogy e felekezet mobilitása, alkalmazkodókészsége a legdinamikusabb a háborús gazdaság törvényszerűen gyorsan változó konjunkturális feltételeihez, akkor nyilvánvaló, hogy a zsidó nagy- és a középpolgárság egy része első számú haszonélvezője lehetett a háborús években kínálkozó lehetőségeknek, amely gyors tőkefelhalmozást s további gazdasági erősödést biztosított a számukra. (Mindehhez alapfeltételként megfelelő tőkeerőre is szükség volt.)

Ezt támasztják alá a világháború alatt alakult kereskedelmi és iparvállalatok. A miskolci izraelita nagypolgárság egyik legjelentősebb képviselője, Neumann Adolf alapította meg 1918-ban a Tiszavidéki Műmalom és Mezőgazdasági Rt.-t 5 millió korona alaptőkével, zsidó igazgatósági és felügyelőbizottsági tagokkal, amely hamarosan érdekkörébe vonta a Szikszói Gőzmalom Rt.-t.² (Neumann az alapítással már a háború utáni időszakra is gondolt, amit bizonyít pl., hogy fontos szerepe volt a Magyar Őstermelő Rt. létrehozásában, amely nemcsak a mezőgazdasági iparban, hanem a mezőgazdaságban is érdekelt volt több ezer holdas mintagazdasága megszervezésével.) Ugyancsak jelentős földbirtokokkal rendelkezett Munk Soma, aki az 1917-ben alapított Miskolci Konzerv-

* E tanulmány kapcsolódik az Évkönyv előző évfolyamaiban megjelent írásokhoz, amelyekben a miskolci zsidóság: a nagypolgárság, illetve a kis- és középpolgárság dualizmus kori gazdaságtörténetét vizsgáltuk. Vö.: *Csíki Tamás*: A miskolci zsidóság térfoglalása és az izraelita nagypolgárság a dualizmus évtizedeiben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. k. (Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*) Miskolc 1994. 295–305., Uő.: A miskolci zsidó kis- és középpolgárság az I. világháborút megelőző évtizedekben. A HOM Évk. XXXIII–XXXIV. (Szerk.: uők.) Miskolc 1996. 409–422.

1 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: KIJegy.). 1915. (IX. 201. A Kereskedelmi és Iparkamara iratai. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.)

2 Magyar Pénzügyi Compass (a továbbiakban: MPC) 1922–23. II. rész Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: *Kormos Gyula* Bp. 1923. 1205.

gyár Rt. elnöke lett (a korábban létesített Tésztaárugyár Rt. üzemét átvéve), ahogyan az igazgatótanácsban is az izraelita nagykereskedőké volt a vezető szerep.³ Vagy szintén zsidó érdekeltiségű volt az 1918-ban létrehozott Miskolci Cukorkagyár Fischer Sámuel Rt., amely az előbbinél jóval szerényebb alaptőkével (150 000 koronával) és kevesebb részvénnyel jött létre.⁴

A kereskedelmi nagyvállalatok közül a világháború alatt alakult meg Miskolcon a Forgalmi Rt., kiterjedt feladatkörrrel: célul tűzte ki ugyanis ipari és újabb kereskedelmi vállalatok alapítását, mások támogatását és képviseletét s természetesen üzleteik lebonyolítását is.⁵ A Borsod-miskolci Hitelbank alapította meg 1917-ben a Miskolci Mezőgazdasági Rt.-t, amelynek vezérigazgatója (miként a banké) az izraelita Koós Samu volt, s az igazgatóság is szinte kizárólagosan a zsidóság képviselőiből állt.⁶ (A bankok közül 1916-ban kezdte működését a világháború alatt elsősorban lombardkölcsonöket nyújtó Miskolci Bank Rt., amelynek főrészvényesei között ugyancsak számos izraelitát találhatunk.⁷)

Az egyes élelmiszer- és könnyűipari ágazatok mellett a beruházási iparokhoz kapcsolódó építőipari vállalkozásoknak teremtett konjunktúrát a háború. Az ezek között lévő izraelita vagy ilyen többségű cégek általában később alakultak, mint az előző csoportban látottak (ezért kisebb termelési tapasztalatokkal, üzletkörrrel és tőkével rendelkezettek), így erőteljesebben voltak kitéve a hadikonjunktúra összeomlásának, a kereslet látványos összeszűkülésének. Ezt jelzi az 1915-ben alapított Fa- és Kőipar Rt., amely nem lehetett hosszú életű (felszerelését az említett Miskolci Konzervgyár vette át), az 1917-ben létrehozott Hernád-völgyi Erdőipar Rt. viszont már a világháború utáni időszak egyik fontos vállalkozásává vált. (Ennek legnagyobb részvényesei között ugyancsak előkelő helyet foglalt el a zsidó polgárság: Neumann Adolf, Neumann D. Sándor stb.⁸; s ezen alapításokkal párhuzamosan joggal említhetjük az egész kamarakerület felfutó fakereskedelmét, éppen az izraelita kereskedők jóvoltából.)

Az eddigi példák mutatták, hogy a háborús konjunktúra hatására azok a tendenciák, sajátosságok erősödtek fel, amelyek már a megelőző évtizedekben is egyre jellemzőbbé váltak az izraelita nagytőke gazdasági szerepvállalásában. Ilyen tényező pl. a vertikális integráció bővítése (újabb vertikumok létrehozása), ami a vállalatok stabilabbá tételét, eredményesebb alkalmazkodását jelenthette a gyorsan változó konjunkturális feltételek között; az egyes bankok gazdasági tevékenységének növekedése, immár a közvetlen vállalat alapítások révén, ami a banktőke leghatékonyabb visszaáramlását biztosíthatta a termelői ágazatokba s a kereskedelembe, hozzájárulva ezen szektorok fejlődéséhez és modernizációjához is; vagy ilyen tényező a részvénytársasági forma további terjedése, ami az izraelita kis- és középtőkék hatékonyabb összegyűjtését tette lehetővé, s a kiszisztenciák számára is gazdasági (vállalkozói) tevékenységet kínált. Persze ezek a kedvező változások és feltételek, a haditermelés összeomlásával párhuzamosan, sok esetben ideiglenesen bizonyultak (elsősorban azokon a területeken, ahol az izraelita tőke pozíciója gyengébb volt, s nem tekinthetett vissza nagyobb, erősebb hagyományokra), más-
hol viszont (pl. egyes élelmiszer- és könnyűipari ágazatokban s az ezekhez kapcsolódó kereskedelembe) tartósabbnak bizonyultak, s a világháború után is jellemzőek maradtak. (Ezzel összefüggő tendencia, hogy a háború alatt induló vállalatok egy része csupán

3 Uo. 1204.

4 Uo. 1202.

5 A Forgalmi Rt. alapszabályai. Miskolc 1920. 3–4.

6 MPC 1922–23. 1204.

7 Uo. 1193.

8 Uo. 1199., 1201.

rövid ideig tudott fennmaradni, míg mások: általában az utóbbi kategóriába tartozók az 1920-as években is folytathatták tevékenységüket.)

Az izraelita nagy- és középpolgárság jelentős csoportjainak gazdasági erősödése figyelhető tehát meg az 1910-es években, bár az állam által hozott, egyébként szükség-szerű s a háború finanszírozásához elengedhetetlen intézkedések sorozata számos vonatkozásban ezek érdekeit sértette. Ezért ők azok, akik a különböző moratóriumok (pl. a fizetési kötelezettségek felfüggesztésének) feloldását szorgalmazták (igaz, ezt lassan és fokozatosan kívánták, tekintettel a vidék s a kispolgárság tökeszegénységére), s az ő tőkeerejükre hivatkozva fordulhatott a miskolci kamara több ízben a kereskedőkhöz és az iparosokhoz hadikölcsönök jegyzése érdekében. (A 20 000, sőt a 10 000 korona feletti összjövedelmek hadicélokra való megadóztatását külön tervezték.) A kamara végül 40000 korona névértékű hadikölcsön jegyzését vállalta (6%-os kamattal), amihez az egyik legnagyobb s erőteljesen az izraelita tőkéhez kapcsolódó miskolci pénztintézet, a Borsod-miskolci Hitelbank támogatását nyerte el. (A bank vezérigazgatója, az említett Koós Samu éppen 1915-ben lett a kamara elnöke, miként az sem lehet véletlen, hogy ettől az időtől e bank kezelte a köztisztület összes vagyonát s valamennyi bevételét.⁹) Így a Hitelbank kockázat nélkül láthatta el rövid lejáratú (lombard) kölcsönrel a kamarát, amelynek a kamatai is igen kedvezőek voltak (csupán 4%).

Alapítványi tőkés felhasználásával az izraelita hitközség már 1914-ben ugyancsak jegyzett hadikölcsönt 34 400 korona névértékben, bár jövedelmei: pl. a hitközségi adók a tagok jelentős részének szegényedése miatt nagymértékben csökkentek; s az izraelita ipartársulat is 10 000 koronával járult a háborús kiadásokhoz, ami e tisztület szilárd anyagi helyzetét bizonyíthatja.¹⁰

Az említett, elsősorban kereskedelmi vállalatok s az önálló szállítás biztosítása érdekében tiltakozott folyamatosan a kamara az árukészletek hatósági-központi elosztása, illetve a beszerzési és értékesítési szövetkezetek alapítása ellen, bár „Miskolc város tisztviselői és alkalmazottjai termelő és fogyasztási szövetkezetének” 1917-es megalakítását nem akadályozhatta meg. (A miskolci kereskedelem lehetőségeit egyébként közvetlenül befolyásolták a galíciai fronton elért hadisikerek, majd a vereségeket követő visszavonulás; miként a városban felállított gyűjtőállomás, amely az Ukrajnával folytatott forgalmat kívánta fellendíteni, szintén a helyi cégek számára biztosított előnyöket.)

Mindebből láthatjuk, hogy a kamara az állam szükségszerűen növekvő gazdaság-irányító szerepével szemben, amely a hadigazdaság működésének egyik alapfeltétele, 1914 és 1918 között is a teljes gazdasági liberalizmust képviselte, ahogyan nem változott a vámszövetséggel kapcsolatos állásfoglalása sem, mivel (pl. 1915-ben) az Ausztriával kötendő kereskedelmi és forgalmi megállapodások ellen foglalt állást.¹¹ S elsősorban ezért üdvözölte a népköztársaság kikiáltását 1918 novemberében, amely nemcsak a politikai, hanem a teljes gazdasági önállóságnak: az önálló magyar vámterületen megvalósuló független kereskedelem-, ipar- és pénzpolitikának is az alapja. (Ugyanakkor jellemző a kamara tagjainak nagyfokú politikai alkalmazkodókészségére, hogy a tisztület korábban Ferenc Ferdinánd és Ferenc József érdemeit dicsőítette, majd IV. Károlyt méltatta, s az-

9 KIJegy. 1915. (Uo.)

10 A Miskolci Ortodox Izraelita Hitközség Jelentése és Zárszámada az 1914-es évről. Miskolc 1915., A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836–1936. Összeállította: *Singer Manó, Rosenberg Mór.* A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (a továbbiakban: HTD) 53.3568.1.

11 KIJegy. 1915., 1918. (Uo.)

tán a Magyar Nemzeti Tanácsot üdvözölte, bár az a „túltengő” tőkefelhalmozást is meg kívánta akadályozni.¹²⁾

A világháború hatásai azonban tovább differenciálták, sőt polarizálták a miskolci izraelita polgárságot. Kiskereskedők és kisiparosaik egy része ugyanis egyre súlyosabb helyzetbe került az elhúzódó háború következtében: azok, akiknek gazdasági pozíciója az előző évtizedekben sem szilárd (a legkisebb tőkeerővel rendelkeztek, kereskedelmi, ipari tevékenységük hagyományos, preindusztriális jellegű maradt), akik számára tehát bizonytalan volt, be tudnak-e tartósan épülni a város gazdasági szerkezetének megfelelő szintjeire. A háború fokozódó terhei, a gazdaság összeomlása, a fogyasztás mind jelentősebb visszaesése (ami éppen a vidéki városokban volt a legjelentősebb) elsősorban őket sújtotta, s az állam által nyújtott hitelekre sem számíthattak, bár a Magyar Hadi Hitelintézet Rt.-nak Miskolcon is alakult képviselője a Borsod-miskolci Hitelbank, a Miskolci Hitelintézet és a Kereskedelmi és Gazdasági Bank részvételével, sőt a világháború végén bizottságokat kívántak felállítani a tönkrement kiskereskedők és kisiparosok hitelellátása érdekében.¹³⁾ (Ennek megvalósulását azonban a leginkább rászoruló teljes fizetésektelensége akadályozta.)

S mindebből következően ezek a rétegek a hadseregszállítások s az ezekhez kapcsolódó, helyenként a tisztességes verseny kereteit meghaladó akciók előnyeit sem élvezhették. (Ez utóbbiak pontos meghatározása nem könnyű, s nem lehet feladatunk, igaz, szerepét sem tekinthetjük jelentősnek a miskolci izraelita cégek esetében. Csupán azért említettük, mert mégis táptalajul szolgálhattak a városban megjelenő kereskedelem- és liberalizmusellenes irányzatoknak, nézeteknek. Sőt a kamara azon deklarációjából, hogy a testület független minden politikai vagy társadalmi nézettől és irányzattól, az ellene is megerősödő támadásokra következtethetünk.¹⁴⁾

A nehéz helyzetbe kerülő kisegyszisztenciák segélyezését, különböző formában történő támogatását több miskolci testület vállalta. A kamara többször hangsúlyozta, hogy az elszegényedő kiskereskedők és kisiparosok érdekeit is képviselni kívánja, illetve szükségesnek tartja megerősítésüket az új vállalatok alapításának támogatása helyett. (Ez az izraelita és keresztény kispolgárságra egyaránt vonatkozott.) Ezért fordult több ízben a kormányzathoz segélyekért, magára vállalva ennek elosztását, továbbá egy segélyalapot is létrehozott, és szorgalmazta, hogy a hadból visszatérő kisegyszisztenciák külön állami támogatásban és kamatmentes kölcsönökben részesüljenek.¹⁵⁾

A Miskolci Kereskedelmi Testület ugyancsak fontosnak tartotta a kis- és középkereskedők támogatását. (A szervezet tagjainak döntő többségét izraeliták alkották.) Sikertelenül elérnie, hogy a miskolci fűszerkereskedők a polgármestertől hatósági lisztet, cukrot és kávékat kapjanak (ez a város politikai vezetésében való befolyását jelzi, s e fontos cikkek elosztása ily módon visszakerült a kereskedőkhöz), illetve, hogy az önálló kereskedők szolgálati beosztásukat helyben kaphassák meg.¹⁶⁾ (Ez az eredmény, bár csupán tartalomként 57 izraelita vonult be, és 191 miskolci zsidó katona elesteről van tudomásunk, szintén táptalajul szolgált a jobboldali sajtó számára, amely szerint a miskolci zsidóság nem vett részt a harcokban.¹⁷⁾ A testület elnöke, Neumann Adolf pedig egy pénz-

12 KIJegy. 1914., 1916., 1918. (Uo.)

13 KIJegy. 1915., 1918. (Uo.)

14 KIJegy. 1914. (Uo.), illetve Jelentés a miskolci Kereskedelmi Testület 1915–16. évi működéséről. Miskolc 1917. E testület is utal egyes hadseregszállítók „bűnös manipulációira”, amit hitelesnek tekinthetünk.

15 KIJegy. 1915. (Uo.)

16 Jelentés a miskolci Kereskedelmi... (Uo.)

17 A Miskolci Ortodox Izraelita Hitközség... (Uo.)

ügyi alapot hozott létre (ezt a kamara is támogatta), amely az elesett miskolci kereskedők árváit s az előregedett és munkaképtelenné váló kereskedőket segélyezte.

Az említettek mellett az izraelita hitközség már 1914-ben több mint 22 000 koronát fordított jótékonyági célokra (ennek ellenére vagyongyarapodása ebben az évben is meghaladta a 3000 koronát), s az egyik fő támogatója volt az Erzsébet izraelita iskolában felállított 100 ágyas hadikórháznak, amely 1915 augusztusáig működött, s felekezeti különbség nélkül látta el a rászorulókat.¹⁸ Az izraelita ipartársulat a központi segélyezőbizottságot támogatta, amelybe tagokat delegált, menházát pedig a városnak ajánlotta fel, sőt részt kívánt venni a közbiztonság védelmére felállított polgárőrség munkájában is. (Erre azért volt szükség, mert 1918 novemberében több kereskedőt ért támadás, és néhány üzlethelyiségét is megrongálták.) Majd Ferenc József nevével egy alapítványt tett az ipartársulat, amely a háborúban meghalt izraelita iparosok hozzátartozóit segélyezte.¹⁹

Látjuk tehát, hogy 1914-től kezdődően minden izraelita szervezet széles körű karitatív tevékenységet folytatott, emellett igyekeztek a kisiparosokat és a kiskereskedőket egyre jelentősebb mértékben támogatni (erre a város egész lakosságának az ellátása érdekében is szükség volt), ami ismét alátámasztja, hogy a zsidó nagy- és középpolgárság 1914 és '18 között gazdaságilag megerősödő képviselői mellett, nőtt az elszegényedő, stabilitását veszítő izraelita (és keresztény) kisegyszisztenciák száma.

Valamennyiüket, elsősorban az előbbieket pozícióit fenyegette a Tanácsköztársaság időszaka. Ezért, bukása után, a kamara sietett „rémuralomnak” nevezni, amely gazdaságpolitikai célkitűzéseivel és rendeletsorozatával: a szocializálásokkal (ezek az előirányozottnál lényegesen kisebb ipari és kereskedelmi vállalatokat is elértek), az üzletek többségének bezárásával és leltározatásával (ami az ellátás minimális szintjét is veszélyeztette), a beszerzés és a termelés költségeit figyelmen kívül hagyó árleszállításokkal, a munkabérek nagymérvű, ám ehhez alapot nem biztosító, így irreális emelésével stb. kétségtelenül létében fenyegette az egész nagy- és középpolgárságot. A miskolci kamara autonómiáját 1919 májusában függesztették fel (Koós Samu már márciusban lemondott elnökségéről), majd a Borsod megyei Kerületi Ipari Termelési Tanács a Vörös Hadsereg bevonulása után a teljes felszámolását kísérelte meg.²⁰ (A likvidálási bizottságba kamarai tisztviselőket, pl. Neumann Adolfot[!] is be kívánták vonni, ami a köztestület folyamatos működését biztosíthatta.) Így, bár a kasszája 1919 augusztusára teljesen kiürült, a Tanácsköztársaság bukása után azonnal újjászerveződhetett, s jelezhetette részvételi szándékát a békeszerződések gazdasági anyagának előkészítésében.

Nézzük tehát röviden a trianoni határrendezés Miskolcra, a gazdasági lehetőségeire közvetlenül ható tényezőit. Gömör csaknem egészének s a többi felvidéki megye elvesztése valamennyi ágazatot mélyen sújtotta, mivel azok több szállal, szervesen kapcsolódtak a határon kívülre került területekhez: a város kereskedelme, amely a tőkefelhalmozás s a rendszeressé váló gazdasági növekedés alapja és egyik legfontosabb tényezője volt, éppen az elcsatolt megyékkel alkotta a legszorosabb és legsokoldalúbb kapcsolatot, aminek a megszakadása a gazdasági élet egyéb területeire is kihatott. A város ipara számára pl. jelentős fogyasztóterületek és nyersanyagkészletek veszttek el, de a tőke- és pénzkapcsolatok, a hitelehelyezések vagy a munkaerő-áramlás lehetősége is nagymértékben csökkent.

Mindenekelőtt Gömör megye elcsatolása volt súlyos hatású. A miskolci s szinte az egész borsodi nehézipar (pl. az ózdi üzemek) a gömöri vasércre, illetve a köszén- és a

18 Uo.

19 A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat... (Uo.)

20 KIJegy. 1919. (Uo.)

nemesérctelepekre támaszkodott, így ezek elcsatolása után a legfontosabb beruházási iparágak maradtak nyersanyagforrások és energiahordozók nélkül. Emellett Gömörben fontos zab-, árpa- és takarmánytermelő, gyümölcstermelő, illetve len- és kendertermelő területek voltak, amelyek elvesztése a miskolci mezőgazdasági iparnak (a malom- és a fejletlen konzerviparnak), valamint az ugyancsak lassan fejlődő textiliparnak okozott nyersanyaghiányt. (Ugyanazokat a problémákat látjuk, amelyek általában jellemezték a monarchiai keretből kiszakadó magyar gazdaságot: feszültség keletkezett a rendelkezésre álló feldolgozókapacitások, a megmaradt ipari és mezőgazdasági nyersanyagok s a piaci értékesítési lehetőségek között, ami a termelés további növekedését, sőt folyamatos biztosítását is akadályozta.)

Ugyancsak súlyos következményekkel járt a gömri állattenyésztés s az állatállomány elvesztése, amely a miskolci kamarakerület állati termékeket feldolgozó iparát és kereskedelmét hozta nehéz helyzetbe, miként a miskolci gyapjúipart s a híres gyapjűvásárokat is. (A gömri juhtenyésztés ugyanis szintén jelentős volt.)

Mindezen kívül, az északi megyék elcsatolásával fontos kereskedelmi útvonalak kerültek a határon túlra, országos és törvényhatósági útszakaszok, vasútvonalak váltak csonkává vagy egészükben lettek az új állam infrastruktúrájának részévé, amelyek immár a kamarakerületet elkerülő forgalmat szolgálták. S ezzel természetesen a tranzitkereskedelem jelentős része is elterelődött, ami szintén a megye és a megyeközpont kereskedelmi lehetőségeit rontotta.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a trianoni határ Északkelet-Magyarország egyik fontos gazdasági régióját: az évtizedek óta formálódó s a dualizmus korszakában egyre szervezettebb egységgé váló (tágon értelmezett) Sajó-völgyet szakította ketté, s tette az érintett megyéket határ menti („periférikus”) területté. (E jelző azért használható, mert ezt követően, részben a mindkét országban erősödő autarkiai gazdaságpolitika hatásaként a sokszálú gazdasági–kereskedelmi kapcsolatok leépültek, másrészt e csonkává vált gazdasági régió újbóli integrálása, éppen a megváltozott feltételek miatt, rendkívül nehézé vált, s lassan haladhatott előre.)

Márcsak azért is, mert az egész kamarakerületet ért veszteségeket nem kárpótolhatta a Hegyalja hozzácsatolása. Ez ugyanis, Gömörhöz képest, igen elmaradott, elzárt, fejlődésében hosszú idő óta megrekedt, mezőgazdasági jellegű terület volt, amely inkább problémákat okozott az így gazdaságilag egyoldalúbbá és egyenetlenebbé váló s közlekedési szempontból is kedvezőtlenebb helyzetbe kerülő kamara számára.²¹ (Ez az egyik fő oka, hogy az új terület gazdasági egységesülése nem valósulhatott meg.)

S mindez, miként láttuk, e régió fő központjának, Miskolcnak a lehetőségeit, fejlődési irányát is meghatározta, s az izraelita vállalkozók érdekeit közvetlenül befolyásolta. A forgalom szinte teljes visszaesése az 1920-as évek legelejeén (a termény- vagy a fake-reskedelembe pl., mivel Gömör gazdag erdőkkel rendelkezett), majd csak lassú helyreállása elsősorban ezt a felekezetet sújtotta, miként a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágak és az egyéb fogyasztási iparok: pl. a textilipar látott problémái, amelyekre a zsidóság különböző rétegeinek megoldást kellett keresniük.

Nézzük tehát, hogy a kedvezőtlenebbé váló gazdasági (és politikai) helyzetben mi jellemezte a miskolci zsidóságot a világgazdasági válságig tartó időszakban. A nagypolgárság számos képviselője a világháború előtt, majd a hadikonjunktúra idején felhalmozott tőkék, illetve a további tőkekoncentráció, a fiókinézeti hálózatok kiépítése és bővítése vagy fúziók segítségével könnyebben alkalmazkodhatott az új körülményekhez. Ezt

21 A kamara 1921. évi őszi közgyűlése foglalkozott Trianon gazdasági következményeivel. KIJegy. 1921., 1927. (Uo.)

az 1920-as évek első felének újabb részvénytársaság-alapítási hulláma jelzi, amely a bankszférában vált a legerőteljesebbé. 1922-ben a Miskolci Kereskedők Leszámítoló Bankjának, valamint a diósgyőri és a putnoki takarékpénztárak fúziója révén alakult meg a Felsőmagyarországi Takarékpénztár és Leszámítoló Bank 33 millió korona alaptőkével. A bank több fiókjával és egyéb érdekeltségekkel is rendelkezett (pl. egy műmalmában és egy áruforgalmi részvénytársaságban), s az igazgatósági tagok, illetve a legnagyobb részvényesek többsége is izraelita volt.²² (A pénzügyintézet az északkelet-magyarországi, megcsonkult régió tőkének koncentrációját tűzte célul.) 1923-ban alakult a Belvárosi Bank Rt., szintén számos izraelita támogatóval, amely azonban már 1925-ben beszüntette tevékenységét, ami sajátos vonása volt az 1920-as évek első felében jelentkező gazdasági–pénzügyi pezsgésnek²³: bár a bankok helyzete a világháború után jelentősen romlott (ez megmutatkozott a betétek és az egyéb kötvények, illetve a váltótárca- és a jelzáloghitel-állomány apadásában), az 1921 közepétől tudatosra váló inflációs politika és az állam által nyújtott hitelek kedveztek a bankalapításoknak s az ezzel kapcsolatos manipulációs vállalkozásoknak is.

Ebben a miskolci izraeliták is részt vettek, amelyre Pick Jakab és Kalmár Mór „valutaspekulációs zugbankja” lehet példa.²⁴ Az intézet előbb a miskolci Agrárbank kirendeltségként működött (amelynek igazgatósági tagja volt Pick Jakab kereskedő), majd 500 000 korona alaptőkével fiókjává vált, igaz, az anyaintézet tőzsomszédságában. (Az ügy további sajátossága, hogy a bankot a rendőrség bezáratta, ám az a polgármester engedélyezésével hamarosan újrakezdte működését.)

Ugyancsak jellemzővé vált, s az 1920-as évek második felében erősödött fel a budapesti nagybankok affiliációs tevékenysége: ezek Miskolcon is több fiókjával hozták létre, illetve átvették a korábban önálló bankok üzletkörét, így a város pénz- és hitelélete, s ennek révén számos kereskedelmi és iparvállalata került egyre szorosabb és közvetlenebb gazdasági érdekközösségbe a fővárossal.

Az izraelita banktőke a fiókjával irányításában is kimagasló szerepet vállalt. A korábban alakult, s a világháború után gyorsan fejlődő Magyar–Olasz Bank miskolci fiókjának élén az izraelita Székely Aladár kormánytanácsos állt, s a Magyar Nemzeti Bank helyi kirendeltségét szintén izraeliták vezették (Koós Samu, Neufeld L., Schrecker S. Lipót stb.).²⁵ A Miskolci Hitelintézet 1927-ben olvadt be, s vált a Magyar Általános Hitelbank fiókjává (igazgatója az e felekezethez tartozó Földes Zoltán volt), amely több raktárházzal rendelkezett, mivel a MÁH terménybevásárlási központot hozott létre a városban, amit ugyancsak a zsidóság képviselői irányítottak.²⁶ Hasonló módon alakult meg a Miskolci Bank Rt.-ből a Belvárosi Takarékpénztár (Budapest) helyi fiókjá (vezetője az izraelita Moskovits Vilmos), majd 1927-ben a Felsőmagyarországi Takarékpénztár és Leszámítoló Bank Rt.-ből a fővárosi Magyar Országos Központi Takarékpénztár miskolci kirendeltsége.²⁷

Emellett további fontos pénzügyintézetek kerültek a magyarországi legnagyobb bankcsoportok érdekeltségébe. A Borsodmegyei Takarékpénztár (600 000 pengő alaptőkével) a Leszámítoló Bank, a Borsod-miskolci Hitelbank (750 000 pengő alaptőkével) a Kereskedelmi Bank s a Miskolci Takarékpénztár (720 000 pengővel) a Pesti Hazai Első Takarékpénztár affiliációs hálózatának lett a részese. S bár a jelzett alaptőkék a bankok

22 MPC 1922–23. 1193.

23 MPC 1926–27. II. rész. Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: *Kormos Gyula* Bp. 1927. 358.

24 *A Magyar Jövő* c. lap nevezi így a fiókjával. II. évf. 1920. 176. sz. (aug. 1.)

25 MPC 1926–27. 361.

26 Uo.

27 Uo.

összalap-jának csak a töredékét tették ki (sorrendben: 2,6, 1,7 és 1,9 %-át, ami a főváros és a vidék tőkekoncentráció ereje közötti különbséget jelzi)²⁸, mégis ezek a fiókok a vidéki hálózat legnagyobb tagjai közé tartoztak (elsősorban a Borsod-miskolci Hitelbank), ami nemcsak a város, hanem a zsidó nagypolgárság tőkeerejének megőrzésére is utal.

E tőkeerő jele, hogy a világháborút követően a miskolci izraeliták több kereskedelmi–forgalmi vállalatot hoztak létre. Már 1920-ban megalakult a Bel- és Külföldi Áruforgalmi Rt. és a Magyar Kereskedelmi Vállalat Rt. (mindkettő 2 millió korona alaptőkével), amelyek igazgatóságaiban és főrészvényesei között a miskolci zsidóság legjelesebb, a dualizmus korszakában is a legnagyobb, legtőkeerősebb cégekkel rendelkező képviselőit találjuk (Schrecker S. Lipótot, Hercz Jenőt, illetve Rosenberg Miksát, Grószmann Gyulát stb.).²⁹

Ugyancsak 1920-ban szervezték meg 1 millió korona alaptőkével a Borsodmegyei Vendéglősök, Kocsmárosok és Kávésok Beszerzési Vállalata Rt.-t. E szolgáltató ágazatokban, a város urbanizációs fejlődésével párhuzamosan, a múlt század '80-as, '90-es éveitől nőtt jelentősen az izraeliták száma, akik egy része a világháborút követően a megnehezülő beszerzést megkönnyítendő s a tagok egységes és folyamatos ellátását biztosítandó céllal, illetve az esetleges konkurenciával szemben részvénytársaságba tömörült. (A tagok többsége a stabil közép- és kispolgári réteghez tartozott, mivel e foglalkozások ilyen jellegűek maradtak, amit alátámaszt, hogy a részvényeket alacsony, 500 koronás névértékben lehetett jegyezni. Ám a részvénytársaság később az izraelita bornagykereskedőkről készült kimutatásban szerepelt, ezért feltételezhetjük, hogy nem csak tagjai beszerzését biztosította, hanem általánosan foglalkozott kereskedelmi forgalmazással.)³⁰

1921-ben alakult, pontosabban ekkor helyezte székhelyét Putnokról Miskolcra a Kereskedelmi, Ipari és Mezőgazdasági Rt., amely szintén jelentős izraelita érdekeltséggel rendelkezett, s profiljába a legkülönbözőbb ipari és mezőgazdasági termékek forgalmazása tartozott; majd 1922-ben kezdte működését 6 millió korona alaptőkével a Faipari és Kereskedelmi Rt., amely, miként az a dualizmus korszakában jellemző volt, családi alapon szerveződött, mivel az igazgatósági tagok testvérek, sógorok stb. voltak (Krausz Lajos, Krausz Emil, Krausz Izráelné, valamint Fleischl Sándor és Fleischl Pál, akik a cég budapesti kapcsolatait és érdekeltségeit biztosították).³¹

Ugyancsak 1922-ben alakult 20 millió korona alaptőkével az Agrária Kereskedelmi Rt. (vezérigazgatója az izraelita Brünn Ignác), egy évvel később a Miskolci Élelmiszerszállító és Árukereskedelmi Rt. (vezetője a bankigazgató s számos egyéb Borsodmegyei kereskedelmi és ipari vállalat alapítója, Koós Samu), valamint a Nyerstermék Értékesítő Rt. Majd 1924-ben kezdte működését a Miskolci Gabonakereskedelmi Rt. és a Miskolci Terménykereskedelmi Rt., amelyek igazgatóságában és főrészvényesei között az izraelita Züszmann család több tagját találhatjuk.³²

Folytathatnánk az újabb, szintén a különböző mezőgazdasági termékekkel kereskedő vállalatok ismertetését, amelyekben, miként az előbbieken, a miskolci zsidó nagy- és középpolgárság (részben a stabilitását megőrző kispolgárság) tőkeereje dominált. S ez jelzi, hogy a világháborút követően, az említett változások ellenére, az izraelita nagyke-

28 Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Bp. 1966. 214–16. alapján. (1928-as adatok.)

29 MPC 1922–23. 1197., 1201.

30 Uo. 1198., illetve Kimutatás a bornagykereskedőkről 1941., 1942. (IX. 201. 782. B.-A.-Z. Megyei Levéltár)

31 MPC 1922–23. 1199., 1200.

32 MPC 1926–27. 373., 374., 375., 377.

reskedelmi cégek fő profilja a mezőgazdasági termékek és alapanyagok forgalmazása maradt, bár üzletkörüik tovább bővülve még sokszínűbbé vált, s a részvénytársasági forma általánossá válásával nagyobb tőkéket koncentrálnak.

Mellettük több egyéb kereskedelmi vállalat kezdte meg hosszabb-rövidebb ideig tartó s a legkülönbözőbb arányú tőkemegtérülést (és profitot) hozó működését. Ezek jelentős részében: a Felsőmagyarországi Bőrkereskedelmi Rt.-ben, az 1923 és '26 között, tehát csak néhány évig fennálló Üvegkereskedelmi Rt.-ban (igazgatóságában az izraelita Kürcz Jakab, az ügyvédi kamara alelnöke, Kürcz Mór, Kürcz Alfréd, illetve Engel Ignác és Engel István kapott helyet), az Eisenberg Fakeskedelmi Rt.-ban, csakúgy mint a Moskovits Italkereskedelmi Rt.-ben (láttuk, a Moskovits család bankigazgatót is adott) vagy az 1923-tól szintén csak néhány évig működő Fischer és Dégent Árukereskedelmi Rt.-ben kiemelkedő szerephez jutott a miskolci zsidóság, illetve az egyes családjaik, így a fő haszonrészeseiket ők illette. (Ez volt jellemző a Felsőmagyarországi Árukereskedelmi Rt.-ra és a Felsőmagyarországi Kereskedelmi Rt.-re is.)³³

Az ipar területén, a nehézipari ágazatokban a világháború előtt alakult miskolci vállalatok többsége, az említett nehézségek ellenére, az inflációs konjunktúra hatására fejlődni tudott. Elsősorban a vas- és fémipar feldolgozó ágazatainak üzemei, amelyek a kereskedelem és a közvetlen fogyasztás oldaláról jelentkező igények révén megtarthaták, sőt valamelyest bővíthették kapacitásukat, több segédet foglalkoztathattak, ami termelésük növekedését eredményezte. (Ez jellemezte az izraelita vállalatokat: a Kun-féle vasárugyárt, a Fried testvérek géparugyárt, valamint Hercz Jenő gépgyárt, bár a gépgyártás hagyományos ágazatainak, pl. a mezőgazdasági gépek előállításának országos szintű válsága mélyen és tartósan jelentkezett.) 1923-ban részvénytársaságként alakult meg a Miskolci Öntöde és Gépgyár, amelynek több izraelita nagyrészvényese volt, tehát a zsidóság néhány képviselője új lehetőségeket keresve fordult a nehézipar egyes ágazatai felé. (A vállalatnak az 1920-as években sikerült megőriznie stabilitását.)³⁴

A szénbányászat hazai konjunktúrája, a behozatal számottevő csökkenése, s az állam által garantált árak következtében közvetlenül a világháború után jelentkezett, amely új bányák nyitásával (Borsod megye országosan az elsők között említhető), s a további koncentráció formájában egyaránt megnyilvánult.³⁵ 1922-ben jött létre 32 millió korona alaptőkével a Bánvidéki Kőszénbánya Rt. (később Felsőmagyarországi Szénbánya Rt.), amelynek legnagyobb részvényesei között több miskolci izraelitát találunk (pl. Halmos Henriket, Schwarz Mórt, Hevesi Lajost, Schlesinger Hermann), tehát a szénkereslet növekedése a zsidóságot is új befektetésekre ösztönözte. (Még 1922-ben csatlakozott a bányához az ózdi Felsőborsodi Kőszénbánya Rt.)³⁶

Az építőanyag-ipar helyzetét mind az új ipari beruházások, mind a magánépítkezések világháború utáni visszaesése sújtotta, fellendülést majd a stabilizáció s a városba áramló különféle kölcsönök eredményeztek. Ezt jelzi a Magyar Kő- és Mészipar Rt. 1924-es megalakulása, s az újabb, házépítéssel és ingatlanok adásvételével foglalkozó vállalatok létrejötte, amelyek a törvényhatóság különböző kedvezményeit élvezhették, s visszahatottak az építőanyag-gyártás bővülésére. 1923-ban alakult pl. a Zsolcai úti Ház Rt., amelyet az izraeliták irányítottak (Neumann Adolf, Kormos Géza stb.), miként az előbbi cégekben is megtaláljuk a zsidóság képviselőit.³⁷

33 Uo. 367., 368., 377., 385.

34 Uo. 375.

35 Aliquander Ödön: Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben. II. k. Bp. 1931. 13.

36 MPC 1922–23. 1197.

37 MPC 1923–24. II. rész. Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: Kormos Gyula Bp. 1924. 386.

Az iparág legfontosabb területén: a téglagyártásban jelentős izraelita részesedéssel működő Miskolci Gőztéglagyár Rt. a világháború után megtartotta vezető szerepét, kibővítette és korszerűsítette termelését, amit elősegített, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár–Hazai Bank csoport, a Miskolci Takarékpénztáron keresztül, 150 000 pengős alaptőkével érdekeltiségbe vonta.³⁸ (A gőztéglagyárat ugyanis korábban ez a miskolci bank hozta létre.)

A könnyűipar ágazataiban a legnagyobb fejlődést az 1912-ben alapított Guttman és Zeillendorf-féle textilgyár érte el: 1924-ben részvénytársasággá alakult, s 1930-ban a legkorszerűbb gyári berendezésekkel rendelkező, 163 munkást foglalkoztató üzeme már az egyik legfontosabb vidéki textilgyárrá tette.³⁹ Mellette a fővárosi Salzman-féle Magyar Textilipar Rt. 1923-ban létrehozott miskolci gyártelepe, Neményi Endre selyemszövő gyára, a Rotter Ödön által alapított kötszövő gyár és a kisebb kapacitású Szántó-féle ruhagyár jelzi, hogy az izraelita vállalkozók a világháború után élen jártak e korábban elmaradott fogyasztási iparág fellendítésében, bővítésében.⁴⁰ (Általános jelenség ez a vidéki városokban, Miskolcon a lakosság szám gyors növekedése jelentette az egyik legfontosabb motivációt.)

A könnyűipari konjunktúra jegyében alakult 1920-ban a Miskolci Cipőgyár Rt., amely a kisiparosok számára jelentett káros versenyt, s amely később az izraelita iparosokat tartalmazó városi nyilvántartásban szerepelt, csakúgy mint a szintén az 1920-as években létrejövő parkettagyár, amely fa nagykereskedéssel is foglalkozott.⁴¹ A faipar és ezzel összefüggésben a fakereskedelem egyébként hagyományosan kedvelt volt a zsidóság között, s a Trianon után Borsod megyében is súlyossá váló fahiány újabb, faki-termeléssel és szállítással foglalkozó üzemek létrehozására ösztönözte képviselőit: a Hernádvölgyi Erdőipari Rt.-t Mandula Mór alapította, 1924-ben a zempléni erdők kitermelésére hívták életre az Erdőüzem Rt.-t, amelyben a nagyobb részvényesek között szintén több izraelitát találunk (Grünfeld Adolfot, Rosenberg Zsigmondot, Kupferstein Dánielt stb.), s mellettük a régóta fennálló Schweitzer Albert-féle faárugyár is folytatta a termelést.⁴²

A fejlettebb, a második ipari forradalom húzóágazatai a nagyobb tőkeszükséglet vagy pl. a nyersanyaghiány következtében alig fejlődtek a vidéki városokban. A vegyiparban az egyetlen jelentősebb miskolci vállalat az 1923-ban alapított Felsőmagyarországi Olaj- és Vegyipar Rt., amely szoros érdekközösségben állt a fővárosi Olaj- és Vegyipar Rt.-vel (a legnagyobb budapesti részvényesek mellett Koós Samu és Márkus Soma is helyet kapott az igazgatóságban), míg a Miskolc-vidéki Gyógyszerárú Rt.-nek az izraelita Baruch Gyula (a Kereskedők és Gazdák Körének a vezetője) volt a vezérigazgatója.⁴³

1920-ban alakult, s rövid ideig üzemelt a Miskolci Szappangyár Rt., amelynek létrejöttje sajátos, eltért az eddig látott vállalatok alakulási módjától. 1905-től működött ugyanis a Miskolci Ipari Hitelszövetkezet szakcsoportjaként a kisiparosokat tömörítő Miskolci Szappanosok Termelőszövetkezete, amely növekvő forgalma következtében előbb önállósulhatott, majd létrehozta modern nagyüzemét, s 600.000 koronával, tehát jelentős alaptőkével részvénytársasággá szerveződött. (Ebben nagy szerepe volt az izraelita tagoknak: Hartmann Izidornak, Klein Emilnek, Stamberger Lajosnak stb., akik az új

38 Pl. *Berend-Ránki*: i.m. 227.

39 Magyar Statisztikai Közlemények 114. k. 1930. 74.

40 MPC 1923–24. 386., illetve Zsidó Lexikon. Szerk.: *Ujvári Péter* Bp. 1929. 608.

41 Kimutatás az 1940. évről: izraelita iparosok és kereskedők. (IX. 201. 782. Uo.)

42 MPC 1926–27. 377., illetve Zsidó Lexikon... 608.

43 MPC 1927–29. II. rész Vidék–külföld magáncégek. Szerk.: *Kormos Gyula* Bp. 1929. 379.

vállalat részvényeseivé váltak. S mindez jól példázza a tőkefelhalmozásnak és koncentrációnak azt a Miskolcon is alig jellemző útját, amely során az önállóan termelő kisiparosok összefogva fejlesztenek ki nagyüzemet, ami lehetővé teszi a termelés bővítését és korszerűsítését, ezáltal a tagok vagyonosodását.⁴⁴ Egyébként a vegyészeti iparban is jellemző maradhatott, hogy az 1920-as évek elején, a háztartási vegyészeti cikkek termelésének bővülésével párhuzamosan rendkívül alacsony tőkeberuházással jöhettek létre önálló kisüzemek.)

Az egyes élelmiszeripari ágazatok, összefüggésben a mezőgazdasági termékek forgalmazásával, a világháború után fontos területei maradtak az izraelita nagytőkének, bár igazodniuk kellett a változó nyersanyag- és piaci feltételekhez. A Borsod-miskolci Gőzmalom Rt. Trianont követően számos felvidéki érdekeltségét (a losonci, a nagysárosi, az iglói stb. malmokat) és tőkerészesedését veszítette el, ami önmagában kapacitáscsökkenést eredményezett (és hozzájárult az új piaci feltételekhez való igazodáshoz), illetve más tevékenységeket is be kellett vezetnie (pl. köles- és árpahántolást). Mindezt megkönnyítette, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár bankcsoport érdekeltségévé vált, ami jelentős alap- és forgótőke-emelést eredményezett.

Az 1920-as évek közepén alapították a Hernádnémeti Műmalom Rt.-t (az igazgatóságban a miskolci zsidóság képviselői: Neumann Adolf, Munk György és Kormos Géza is helyet kapott)⁴⁵, ami jelzi, hogy az izraeliták városon kívüli gazdasági befolyása a világháború után növekedett: a közvetlen vállalat alapítások (az ipari beruházások) egy része, kényszerből vagy a kedvezőbb feltételek hatására, a megye különböző településeire tevődött át. (Az izraelita tőke érdekeltsége a részvényjegyzések s az egyéb pénz- és árukapcsolatok, a bankkapcsolatok stb. révén természetesen régóta túllépte nem csak a város, hanem a megye határait is, az új beruházások viszont e folyamat minőségileg más elemét jelentették.) 1923-ban alakult meg a Miskolci Kenyérgyár Rt. (az izraeliták közül Nagy Andor és Kardos Jenő üzemeltetett a városban jelentősebb kenyérgyárat), s szintén a modernebb és fejlődni képes élelmiszeripari ágazatban jött létre a Miskolci Sertészizláló és Húsipari Rt., amely állatkereskedelemmel is foglalkozott, s amelyben ugyancsak érdekeltek voltak a miskolci zsidóság képviselői.⁴⁶

1923-ban kezdte működését a Landau család irányításával a Borsod-miskolci Eceteszeggyár Rt., s családi keretek között maradt az egy évvel később létrejövő Ecetipar Rt. is. Nagyobb alaptőkével és részvénykibocsátással alakult viszont, s vált a '20-as évek közepétől kiterjedt üzletkörűvé a Felsőmagyarországi Cukorkagylár Deutsch és Pollák Rt., amelynek legnagyobb részvényesei között szintén több miskolci izraelitát találunk.⁴⁷

E fontosabb kereskedelmi és iparvállalatok csupán vázlatos végigtekintése után feltehető a kérdés: a dualizmust, jellemzően az 1880–1910 közötti évtizedeket követően hogyan változtak az 1920-as években az izraelita vállalkozók, a nagypolgárság módszerei, a vállalkozások jellege és lehetőségei. A felsorolás mutatta, a miskolci zsidóság felső rétegei igen aktívan használták ki (vagy próbálták kihasználni) a gazdaság megélénkülését, azt az átmeneti konjunktúrát (utalnunk kell az ezzel járó spekulációs lehetőségekre is), amit az inflációs politika s a bankok valorizálatlan hitelnyújtása eredményezett. Ezáltal ugyanis a vállalkozások rendkívül olcsón juthattak kölcsönökhöz, amellyel korszerűsíthették, illetve átalakíthatták termelésüket, bővíthették vagy módosíthatták üzletkörü-

44 A miskolci kereskedelem és a miskolci Kereskedelmi Testület története. Szerk.: *Ferenczy Károly*, *Dancz Gyula*. Miskolc 1925. 177.

45 MPC 1927–29. 375.

46 MPC 1922–23. (Pótlék: az 1922. dec. 31. után beérkezett adatok.), illetve *Zsidó Lexikon...* 608.

47 MPC 1923–24. 76., MPC 1926–27. 365., 367.

ket és kereskedelmi tevékenységüket, amit a trianoni változások is kényszerítettek. S lehetőség kínálkozott az új vállalatalapításokra is, amelyek jellege azonban eltért a dualizmus kori sajátosságoktól. Kevésbé volt lehetőség ugyanis arra (a nagyobb tőkeszükséglet, a kiélezett konkurencia stb. következtében), hogy a vállalkozások kisipari vagy kis-kereskedelmi méretekből és formákból (családi keretekből) indulva szerves fejlődés, folyamatos bővülés révén, akár rövid idő alatt váljanak a termelésük, értékesítésük volumenét tekintve nagyvállalattá. Gyorsabb és intenzívebb tőkekonzentrációra volt szükség (erre a rendelkezésre álló olcsó hitelek is lehetőséget kínáltak), ezért alakultak nagyobb számban olyan részvénytársaságok, amelyek szélesebb körben, a szerényebb vagyonú polgárok tőkéjére is számítottak. (Ezeket továbbra is izraelita vállalkozásoknak tekinthetjük, mivel az igazgatók, az igazgatóság, a cégvezetők, akik általában a legnagyobb részesedéssel bírtak, miként a kisebb részvényesek többsége zsidó származású volt.) Nőtt tehát a világháború után az izraelita vállalatok részvényérdekeltsége, jellemző azonban, hogy ez nem annyira az alap- és tartaléktőke-állomány, mint inkább a forgótőke-állomány növekedését jelentette. Ezáltal e cégek megőrizték mobilitásukat, a tőkemegtérülés lehetősége és volumene is nagyobb volt, mint az egyéb alapításoknál, ugyanakkor erősebben függővé váltak a gazdaság konjunkturális változásaitól, így stabilitásuk és működésük hosszabb távú fenntartása bizonytalanabbá vált. (Ehhez hozzájárult a kis-részvényesek, a részvényt jegyző kispolgárok gyenge anyagi helyzete, sokuk világháború utáni tönkremenetele, emellett a részvénytársasági forma eleve tágabb lehetőséget nyújtott a tőkék kivonására.) Ez az oka, hogy az 1920-as években jelentősen nőtt a csődbe jutó vagy a működését felfüggesztő, immobilá váló vállalkozások száma (elsősorban az újonnan alakultak között), míg a korábban, már a dualizmus idején is fennálló könnyebben alkalmazkodhattak az új feltételekhez, ezért magasabb arányban folytathatták működésüket: ezek ugyanis nagyobb tőkeerővel, kiépült üzletkörrel, piacokkal stb. rendelkeztek, s ennek módosítása, bővítése, illetve a termelési és az értékesítési funkciók szorosabbá tétele vagy a vertikális növelése számukra járhatóbb volt, ami a versenyképességüket is fokozta. Ezzel szemben a világháború után alakuló további hátránya, bár az izraelita vállalkozók már igyekeztek kinnlétüket a lehető legminimálisabb szintre csökkenteni, ennek állandó növekedése és behajthatatlanná válása (a gazdaság, a vállalkozások helyzetének, külső feltételeinek változása, a sorozatos csődök következtében), ami a felvett hitelek visszafizetését és törlesztését is megnehezítette. (Az elmondottakból következik, hogy az 1920-as évekre a miskolci izraelita nagypolgárságnak kialakult egy olyan másod-, sőt harmadgenerációs rétege, amely folytatva az elődök vállalkozását – legtöbbször átalakított, bővített és korszerűsített formában – még meghatározóbbá vált egy-egy gazdasági ágazatban, ami a társadalmi és közéletben is újabb pozíciók szerzését, a „társadalmi” asszimiláció további folyamatát biztosíthatta.)

Új elem a világháború utáni vállalkozásokban, miként utaltunk rá, a hitelintézetek közvetett és közvetlen szerepének erősödése. Nemcsak részvényérdekeltségük nőtt ugyanis a különböző vállalatokban, hanem az együttműködés, az összefonódás más formái (egészen az alapításokig) is jellemzőbbé váltak.

A kapcsolatok egyik általános formája a szindikátusi jellegű szerződések kötése a vállalatok részvényeinek egy részét megszerző bankok s az ily módon érdekeltségükbe kerülő ipari és kereskedelmi vállalatok között a közös üzleti politika, az irányítás elvi és gyakorlati végrehajtására, ami majd kiterjedt mind a pénzügyi intézetek, mind a termelő és forgalmazó cégek egyéb érdekeltségeinek összekötésére. S ennek személyi feltétele, részben következménye lett, hogy a bankok és a vállalatok vezérigazgatói, cégvezetői,

legfőbb tisztviselői s az igazgatóságok tagjai kölcsönösen helyet kaptak egymás vezető testületeiben, ami természetesen a részvényjegyzések után jelentős tőkerészesedéssel járt, s ezen családok számára (jórészt az említett másod- és harmadgenerációs vállalkozó familiákról van szó) a gazdasági élet legkülönbözőbb területeit átfogó és egymást kiegészítő érdekeltségeket biztosított.

Ez egyúttal megnehezíti az izraelita nagypolgárság világháború utáni gazdasági vállalkozásainak ágazatonkénti rangsorolását. Mégis jellemző, hogy a hagyományosan kedvelt iparágak: az élelmiszeripar, a faipar stb. ugyan megtartották vezető szerepüket, emellett azonban a vas- és gépiparban, az építőanyag-iparban, sőt a legújabb iparágakban is jelentősebbé vált a zsidóság jelenléte, ami az említett vállalkozási formák terjedésére is kedvezően hatott.

Ezzel párhuzamosan a kereskedelemben szintén megfigyelhető a régi ágazatok mellett az újfajta nyersanyagok és készárúk forgalmának terjedése, egy-egy cég profiljának bővülése újabb és újabb árufelék bevonásával (az árudiverzifikáció emelkedése), ami a piac kedvezőtlen hatásait (pl. az árváltozásokból származó esetleges cserearányromlást) enyhíthette, így nagyobb stabilitást biztosított. Jellemző továbbá az országon belüli kereskedelem előtérbe kerülése, ami nem járt a forgalmazás rádiuszának csökkenésével, mivel az új árukkal távolabbi piacok is megnyílhattak, illetve egy lassú modernizáció: pl. a lerakatok bővítésével, az ügynökök számának emelésével, az áruházakhoz való csatlakozással együttjáró állandó kereskedelmi hálózat megszilárdulása. (Végül ki kell emelnünk, hogy Miskolcon a banktőke a nagykereskedelmi vállalatok létrehozásában és bővítésében is rendkívül fontos szerepet játszott, tehát a város, a dualizmus kori előzmények után, az 1920-as években megtartotta áruelosztó–forgalmi centrum szerepét, s a kereskedelem megőrizte tőkefelhalmozó s koncentráló erejét.⁴⁸)

Az eddigi sajtóösszeállítások egy része: pl. az inflációs politika s a valorizálatlan hitelnyújtás kihasználása, a részvénytársaságok előtérbe kerülése a keresztény cégekre is jellemző volt, amelyek, elsősorban ipariak szintén alakultak az 1920-as évek elején. (Az 1928-ban összeállított miskolci jegyzék szerint 108 részvénytársaság működött a városban, ez csaknem duplája az 1922-es számnak, ami az említett vállalkozókedvet s a kínáló lehetőségeket jelzi.⁴⁹) Mégis lehet alapja annak – az elmondottakkal összefüggésben a nagyobb mobilitás és aktivitás –, hogy az Ébredő Magyarok Egyesülete miskolci központjának alakuló gyűlésén a helyi zsidóságot országos viszonylatban is a „legagresszívebbnek” nyilvánították.⁵⁰

Korábban láttuk, hogy az izraelita nagypolgárság egy része a vertikális bővítése érdekében: az élelmiszer- vagy pl. a faipari kapacitások ellátása s a mezőgazdasági, erdőipari termékek forgalmazásának fokozása céljából a dualizmus évtizedeitől kezdve szívesen fordult a föld felé, s alakított ki mezőgazdasági üzemeket. Ezúttal a rendelkezésre álló gazdacímterek felhasználásával csak néhány jellegzetes példát emelünk ki a 100 holdnál nagyobb birtokokon tulajdonosként vagy bérlőként gazdálkodók közül.⁵¹

48 Ezt támasztja alá, hogy a kereskedelemmel foglalkozók száma az 1920-as évtizedben is jelentősen gyarapodott, arányuk 1930-ban 12,8%-ot ért el, ami a fővárost követően a második (!) legmagasabb érték. Pl. *Ruisz Rezső: A magyar városok iparosodása. Statisztikai Közlemények* 95. k. 1. szám 22.

49 A kerületbeli részvénytársaságok jegyzéke 1928. (IX. 201. 782. Uo.), illetve MPC 1922–23. alapján.

50 Magyar Jövő II. évf. 1920. 176. szám

51 A gazdacímterek az izraelita kézen lévő birtokok és bérletek kiterjedéséről, tagoliságáról, a művelési ágak szerinti megoszlásáról, állattalományáról és a legfontosabb mezőgazdasági eszközökkel való ellátottságáról is tájékoztatnak, amelyek részletes bemutatására ezúttal nem térhetünk ki. (Jellemző egyébként, hogy a miskolci tulajdonosok közül néhánynak nemcsak Borsodban, hanem távolabbi területeken: más megyékben is voltak birtokai, ami, az adott lehetőségekhez igazodva, változatosabb, egyúttal biztosabb üzemvitelt tett lehe-

Silberger Ármin az 1920-as évek közepén Csobádon 191 kataszteri holdon (149 hold szántóval), Ináncson 243 holdon (200 hold szántóval) gazdálkodott, amihez Csobádon egy 132 holdas bérlet (130 hold szántóval) is társult. Ez részben családi örökség, a gazdálkodás továbbvitele volt: Ináncson ugyanis 1895-ben Silberger Márton, harmadmagával, 780 hold földdel rendelkezett (ezen félszáz szarvasmarhával és 800 juhval kiterjedt állattenyésztés zajlott), amelynek harmadán folytatta és modernizálta a termelést Ármin, s amelyet, mint láttuk, jelentős, 100 holdon felüli földbirtokkal és bérlettel egészített ki. (A Silberger családnak Abaúj megye más településein is voltak földjeik, s talán jellemző, hogy a világgazdasági válság után Ármin a csobádi üzemeket számolta fel, s Ináncson, a családi birtokon folytatta a termelést. Ennek művelés alá vont területét csak néhány holddal csökkentette, amelynek kataszteri tiszta jövedelme 1935-ben 2881 aranykorona volt.)

Ugyancsak jellemző Kohn Menyhért tevékenysége: a család már a dualizmus időszakában különböző ipari vállalkozásokkal próbálkozott Miskolcon, emellett Menyhért az 1890-es évek közepén egy 220 holdas bérlettel rendelkezett Alsókázmárkon (35 szarvasmarhával és 300 juhval), amit a jórészt ebből származó jövedelmeiből megvásárolt és tovább gyarapított: 1925-ben 312 holdból állt birtoka, amihez Selyeben újabb 62 holdat vásárolt. (Ez utóbbit számolta fel a válság nyomán, míg az előbbin a legelőterületet bővítette, tehát extenzívebb gazdálkodásra kényszerült, s így a kataszteri jövedelme is csökkent: 1935-ben 1143 aranykorona.) Emellett az 1920-as években Szalonnán egy csaknem 200 holdas erdőbirtokkal rendelkezett, amit korábban Kohn Sámuel haszonbérletként szerzett meg (1895-ben ehhez kb. 100 hold szántó és 50 hold rét is tartozott, 200 sertéssel és 300 juhval, ezt azonban Menyhért, mivel máshol voltak a birtokai, nem művelte). (Az erdők jövedelme 1935-ben 337 aranykorona.)

Szintén a legnagyobb birtokosok közé tartozott Kohn Gábor (az 1920-as években Galvácson 1338 hold földje volt 682 hold szántóval és 460 hold erdővel), Bródy Gyuláné (1925-ben Csermelyen több mint 1200 hold erdője, 131 hold legelője és 50 hold szántója volt, amit 1935-ben fia, Bródy Sándor irányított, s amelynek kataszteri jövedelme 2798 aranykoronát tett ki), Ungár Samu (ő is Csermelyen rendelkezett 129 hold szántóval, 35 hold réttel és 44 hold legelővel, illetve Nagyvisnyón 62 hold erdővel, 52 hold szántóval és 18 hold legelővel), Grósz Miksa (1925-ben Arlón, Borsodnádason és Szentsimonban összesen 781 hold erdője, 397 hold szántója, 102 hold legelője és 64 hold rétje volt), valamint a malomtulajdonos Majzler László (a '20-as években Gesztelyen létesített 500 hold szántóból álló bérletet, amit a következő évtizedben ugyanitt 100 hold szántóval és 20 hold legelővel egészített ki, így az összjövedelme kb. 7500 aranykoronára emelkedett. – Ez a példa mutatja, hogy a mezőgazdasági túltermelés s az árak csökkenéséből következő veszteség enyhíthető, ha a birtokos feldolgozott termékeket tud a piacra vinni, sőt az ezzel nyert pozícióelőnyt kihasználva majd a termelést is fokozni tudja.)

Ugyancsak jellemző a miskolci izraelita birtokosok között, hogy a világháború után földjük vagy annak egy részének bérbeadásával egészítették ki jövedelmeiket. Jungreis Andor a ládbesenyői és a szendröládi birtokait, összesen 614 holdat adott ki az 1920-as években (1935-ben viszont maga gazdálkodott), miként az említett Kohn Gábor a teljes birtokát, Grósz Miksa a borsodnádasi birtokrészt adta bérbe. (Utóbbi a válság hatására az arlóit is, csupán a legértékesebb szentsimonit tartotta saját kezelésben, igaz, ennek szerkezetét át kellett alakítania: a szántóföld kiterjedése kb. a felére csökkent, amit a legelő növekedése ellensúlyozott.) Gencsi Samuné 350 holdas ongai birtokát adta ki

tővé, ugyanakkor ezek a földek, mivel vásárlás vagy bérlet útján kerültek a használatukba, többnyire egy, illetve csak néhány tagban feküdtek, s ez szintén a gazdálkodás korszerűsítését biztosította.)

használatra, s arra is találunk példát, hogy izraelita tulajdonos kisbérletet létesített földje egy részén (pl. Klein József Alsódobszán).⁵²

Végezetül említsünk még egy területet, ahol a miskolci zsidóság ugyancsak fontos szerepet játszott. A magyarországi nagy biztosítótársaságok több képviselőt, vezérügynökséget hoztak létre a városban, amelyek szervezését és irányítását, jelentős részesedés fejében, izraelita nagypolgárok látták el. (Az egyik legfontosabb, már a világháború előtt is működő vállalat: a Trieszti Általános Biztosító Társulat főügynökségét pl. Neumann Adolf vezette.)⁵³

Nagy része volt a zsidóságnak a '20-as évek legelején induló miskolci áru- és értéktőzsde megszervezésében is, amelynek elnökségét s a tőzsdetanács tagjait jórészt izraeliták adták (az elnök Munk Pál, továbbá Ferenczy Károly, Neumann Adolf, Schrecker S. Lipót stb.), s amelyet a továbbiakban a Kereskedelmi és Iparkamara, illetve a Kereskedők és Gazdák Köre hathatósan támogatott. A tőzsde legfontosabb céljai között szerepelt az áru- és értékkereskedelem tisztességes szabadverseny szabályai szerinti: tehát a keresletet és a kínálatot is figyelembe vevő irányítása, a zugkereskedelem visszaszorítása, amelynek növekedése a kereskedők valamennyi rétegének komoly konkurenciát jelentett.⁵⁴ S mindez ismét alátámasztja, hogy Miskolc a világháború után fontos áru- és pénzforgalmi központ maradt, amit a tőzsde megalakulása tovább erősített. (Ezáltal az árak szabályozásában is nagyobb szerep jutott a megyeszékhelynek.) Az intézmény ugyanis igen rövid idő alatt megszilárdult, éppen a nagyszámú terményüzlet lebonyolítása révén: értékpapír-, valuta- és devizaforgalma már 1921-ben meghaladta a 80 millió koronát,⁵⁵ ami szintén az izraelita nagypolgárság vállalkozókedvét, aktivitását s az új kihívásokra való gyors reagálását jelentette.

DIE WIRTSCHAFTLICHEN AUSWIRKUNGEN DES I. WELTKRIEGES, DIE ISRAELITISCHE GROßBOURGEOISIE IN MISKOLC IN DEN JAHREN UM 1920.

Nach den in den vorhergehenden Ausgaben des Jahrbuches erschienenen Schriften, in denen eine Übersicht über die wirtschaftliche Ausbreitung, Erstarkung, das Charakteristikum und die Möglichkeiten der Firmengründung der Miskolcer israelitischen Groß-, Mittel- und Kleinbourgeoisie in den Jahrzehnten des Dualismus verschafft wurde, untersucht diese Studie nun unter den veränderten wirtschaftlichen und politischen Voraussetzungen der 1920-er Jahre die Unternehmungen der israelitischen Großbourgeoisie, ihre neuartigen Eigentümlichkeiten beim Eingriff in das Wirtschaftsleben.

Die Einleitungskapitel legen die auch von Widersprüchen nicht freien Auswirkungen des I. Weltkrieges auf die verschiedenen Schichten der Juden dar: die

52 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. k. Gazdacímár Bp. 1897. 264–73., 276–285., 310–323., Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Gazdacímár Bp. 1925. 3–11., 59–78., 395–403., Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Gazdacímár Bp. 1935. 8–14., 59–76., 365–374. alapján.

53 KIJegy. 1929. (gyászülés) (Uo.)

54 A miskolci Áru- és értéktőzsde tanácsának jelentése az 1921. évről. Miskolc 1922. 4.

55 KIJegy. 1922. (Uo.)

Kriegskonjunktur, die Heeresversorgung (was Europaweit ein traditionell beliebtes Profil des Judentums war) sicherte nämlich den Warengroßhändlern und sonstigen Lieferanten, bzw. zahlreichen Leichtindustriebetrieben und den für sie arbeitenden Kleingewerbern (Schustern, Schneidern usw.) einen wachsenden Markt und eine kontinuierliche Produktionserhöhung; gleichzeitig aber ruinierte der Verzug des Krieges die Existenz einer immer breiteren Schicht der israelitischen Kleinbourgeoisie. (In erster Linie derjenigen, die schon vorher, zur Zeit des Dualismus instabil waren: die sich nicht auf die Dauer in das entsprechende Niveau der städtischen Wirtschaftsstruktur einordnen konnten.) Der Weltkrieg polarisierte also das Miskolcer Judentum, darauf weisen die verschiedenen israelitischen Organisationen oder die Erstarkung karitativer Tätigkeiten solcher mehrheitlicher Vereine und Körperschaften hin, deren Elemente, wie die Beitragsformen zu den Kriegslasten (z. B. Notieren von Kriegsanleihen) von der Studie ebenfalls berücksichtigt werden. (In diesem Zusammenhang wird die Rolle und wirtschaftliche Philosophie der Industrie- und Handelskammer zwischen 1914–18 gesondert erwähnt.)

Die folgenden Kapitel untersuchen die durch den Zerfall des historischen Ungarns, die Trianoner Grenzregelung direkt auf Miskolc, sowie auf den Handel und die Industrie der Stadt wirkenden Faktoren. Die fast vollkommene Abtrennung der Gömörregion und der anderen oberungarischen Bezirke, die Zweiteilung der sich seit Jahrzehnten formenden, zur Miskolcer Zentrale gehörenden Region des Sajó-Tales hatte einen schwerwiegenden Einfluß auf das wirtschaftliche Leben, die Möglichkeiten der Stadt: die Industrie verlor eins der vielfältigsten Rohmaterial liefernden Gebiete und Absatzmärkte, was mit der autarkischen Wirtschaftspolitik einhergehend auch eine Einengung der Handels- und Kreditkontakte zur Folge hatte.

Danach behandelt die Studie entsprechend den Hauptsektoren der Wirtschaft, aufgrund zahlreicher Beispiele die Gründung neuer Unternehmen durch die israelitische Großbourgeoisie, bzw. die Umgestaltung alter Firmen und Eigenheiten ihrer Profiländerung, wodurch auch einige charakteristische Züge der Entwicklung der Stadt (der gesamten ungarischen Wirtschaft) nach dem Weltkrieg berührt werden: die fortgesetzte Kapitalkonzentration mit Hilfe der Fusion im Bank- und Kreditleben, die Erweiterung des Filialennetzes (wodurch sich das Miskolcer Wirtschaftsleben immer organischer der Hauptstadt und gleichzeitig auch der Provinz anschloß), die wachsende Rolle des Bankkapitals innerhalb der Industrie- und Handelsunternehmen; bei diesen letzteren trat auch die Form der Aktiengesellschaft in den Vordergrund, wodurch mit der Vereinigung des niedrigeren Kapitals ebenfalls die nach dem Weltkrieg stärker werdende Kapitalarmut kompensiert werden sollte.

Nebenbei untersucht und analysiert die Studie diejenigen Industrie- und Handelszweige, wo die Rolle des Judentums seit jeher bedeutend war (z. B. Lebensmittel-Holzindustrie), bzw. nach dem Weltkrieg zunahm, wobei auch mehrere Beispiele über die Beteiligung der israelitischen Großbürger in der landwirtschaftlichen Produktion angeführt werden. (Diese waren als Pächter oder Eigentümer gleichermaßen kennzeichnend und es diente meistens einer Vertiefung der vertikalen Integration: der Versorgung mit Lebensmittel- oder z. B. Holzindustriekapazitäten, einer Steigerung des Handels mit landwirtschaftlichen, forstwirtschaftlichen Produkten.

Abschließend erwähnt die Studie noch einige Bereiche, bzw. Institutionen (Versicherungswesen, Waren- und Wertbörse), wo die Miskolcer israelitische Großbourgeoisie ebenfalls eine hervorgehobene Rolle spielte.

Tamás Csiki